

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligida 2014-yil 19-dekabrda 0055-rasqat bilan qayta ro'yxatga olingan.

Maksum son.

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor SAIDOV
Dilshod KENJAYEV
Nizomiddin MAHMUDOV
Yorqinjon ODILOV
Nasirullo MIRKURBANOV
Jahbor ESHONQULOV
Valijon QODIROV
Baxtiyor DANTYAROV
Abdurahim NOSIROV
Tolib ENAZAROV
To'qin SAYDALIYEV
Ravshan JOMONOV
Zulkumor MIRZAYEVA
Qozogboy YO'LDSHEV
Tajixon SABITOVA
Salima JUMAYEVA
Nilufar NAMOZOVA
Lutfullo JO'RAYEV
(bosh muharrir o'rinsobasi)

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Sahifalovchilar:

Akmal FARMONOV

Nashr uchun mas'ullar:

Nilufar NAMOZOVA
Nigora URALOVA
Yuliya MUSURMANOVA

Tahririyat manzili:

100038, Toshkent shahri
Matbuotchilar ko'chasi 32-uy.
Telefon: (98) 121-74-16,
(71) 233-03-10, (71) 233-03-45,
(71) 233-03-67.
e-mail: til.adabiyot@ymail.uz
web-sayt: www.tiladabiyot.uz

Jurnanal "kor'erb" bosqiligi masjulalar "Til va adabiyyot ta'limi" nomi olindi, deb ishlashdi sharoit.

Jurnanal nashr etilgan maqoladagi muddatlarining tahririyat mas'ifi nazariga rasvolf qelmasqandigan fikr-mu'lohatlarini bosishli munkin.

Tahririyats kelgan qo'slyozmalarni taqsim qilinmaydi va muallifiga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaqa 2022.25.06. da topshirildi. Ofis usulida cheq etildi. Qo'shichim 678x41. Sharti bosma fabriq 6.0. «Ariale» gamitmasi. 10, 11 kog'. «ECO TEXTILE PRODUCTS» MCHJ bosmaxonasasi chiq etildi. Manzil: Toshkent sh. Minrob tum., Matbuotchilar ko'chasi 32-uy. Buzuryma — Adadi 200 masha. Bahos keleshilgan narida.

1991-yildan chiqsa boshlagan

TIL VA ADABIYOT

TA'LIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

LANGUAGE AND LITERATURE

TEACHING

ПЕРІОДАВАННІСІ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL OF THE MINISTRY
OF PUBLIC EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

MUNDARIJA

Gafurjon MUXAMEDOV. Toshkent viloyat chirchiq davlat pedagogika instituti — 5 yosha 2

DOLZAR MASALA

Rayxon Rasulova. Og'zaki va yo'zma nutq — komilki belgisi 3

ILGOR PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALAR

Feruza Murodova. Maktab adabiyot darslarida hikoya janrini o'qitish texnologiyasi 7

Sarvinoz Berdiyeva. O'quvchilarda matn bilan ishlash va tahlil qilish ko'nikinosini shaklantirishning pedagogik-psixologik omillari 8

Ruxsora Murodova. Ona tilli tilimida nostandart testlardan foydalanshan usullari 11

Tojixon Sabitova. Maqolar hadiyatiga doir 12

Sirdaryoxon O'tanova. Adabiy qabronmlar ruhiyati va tasvir mustaclaridagi 14

TAHLIL

Mohizor No'monova. Hamid Olimjon lirikasida epitetining semantik-stilistik xususiyatlari 16

Gulmira Komilova. Tilshunoslikda lingvokulturologiya 18

Nilufar Ataqlouva. O'tkir Hoshimov ijdida obzor yaratish mahorati 20

Umida Shermatova. Tabaqalishtilirgan adabiyot tilimida binar mu'ruza metodi 22

O'tkir Islamov, Gulzoda Bekmuratova. Madaniy nutq — bebaho ma'naviy boylik! 26

Adiba Davlatova. So'zning as ma'nosi — sho'irning as dardi 28

Nodira Xoliqova, Humoyun Umaraliyev. Komil inson masalasi — jamiyat masalasi 28

Iroda Xoliqulova. Hamza Hakimzoda niyoziyining dramalarida monologik nutqning o'rni 30

Nizomiddin Bozorov, Ulug'oy Choriyeva. Dramatik asarakarda maskon, zamon va basdiri tilining komparativ qirralari 32

Bahoray Shishmanov. Ingliz va ozbek maqollarning kognitiv-qiyosiyi tahlili 34

Ziyoda Usmonova. Ta'lim tizimiga oid qazishlar, tabillar va takliflar 36

Gulshodurak Tojibeyova. Abdulla Qodiriy va zamordoshlari ijdida ayollar obrazining mushtarak jihatlari 38

Emina Achilova. O'tkir Hoshimovning "urushning so'nggi qurbanbi" hikoyasida psixologik tasvir 40

Musajon Tadjibayev. Germenevitkada psixologik talqin muammolari 42

TADQIQAT

Hoshimjon Quchqorov. Tarjimon, tarjima va matn 44

Nafisa Rahmanova. Nizomiy va Navoiyning ota-o'g'il munosabatlari haqidagi qarashlari 46

Laylo Xasanova. Navoiy lirikasida obrazni ioda etishda ritm va maxzumun uyg'uniqligi 49

Arofatoy Maydinova. O'zbek milliy uyg'onish adabiyoti vakillari ijdida muvashishshash san'ati 51

Mohigul Mavlonova. "Farhad va Shirin" dostonida shopur obrazi talqini 53

Nizomiddin Bozorov, Mohira Hayitova. Samimiyatning teran badiy ijdasi 55

Ra'ma Kayrullahova. Quvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish, nutqini o'strish yo'llari va vazifalari 58

Nafisa Muratova. Maktabda tarixiy so'zlar mavzusini o'tishning o'ziga xos usullari 60

Abdishukur Shofqorov. "O'zbek tilining izohlil lug'ati" dagi dialektal so'zlar 63

Rahmatilla Norbekov. Munlig' qalbar kuchisi 65

KICHIK TADQIQAT

Qodirjon Mo'yinov. Sud nutqi leksikasidagi o'zlashtims so'zlar 67

Shahnoza Azimjonova. Akademik Naim Karimovning ijodkor portretini tarixiy jarayon zamridari o'rganish mahorati 69

Xosiyat Abdullaqhorova. Mustaqbil so'z turklaridagi antisemik munosabatining ifodalishishi 70

Dildora Yorbulova. Hamza Hakimzoda niyoziyining ashulalarida xotin-qizlar mavzusi 72

Aziza Avezova. Alisher Navoiy "Turkiylar choseri" 73

Nodira Xoliqova. Millat va jamiatning badiy in'kioshi 76

Hikmat Hikmatov. Adabiyot darsida yangi — "xamsa" metodidan foydalanshan usullari 78

Xumoyun Umaraliyev. Hamza Hakimzoda Niyoziyining she'riyatiда erk va bilim talqini 80

DRAMATIK ASARLARDA MAKON, ZAMON VA BADIY TILNING KOMPARATIV QIRRALARI

Borliqda zamon va makon mutanosibligining turli holatlari o'rganish borasida falsafada astronomik vaqt, real vaqt va badiy vaqt kabi terminlar qo'llaniladi. Badiy adabiyot voqeqlikning badiy in'ikosiga asoslanganligi bois unda vogeliqdagi shart-sharoitlar va voqe-hodisalar xronikasi, tartibi real vaqtidagi taraqqiyotidan o'zgacha boladi.

Badiy asarlarda badiy vaqt va badiy tilning muqoyasavly qirralarini o'rganish usullari ko'pdan beri munozaralarga sabab bo'moqda. Badiy vaqtini o'rganish turlari va usullarini ishab chiqish kundalik dolzarb muammolardan birdiri. Hoziriga qadar badiy asarda aks etgan vaqtning astronomik vaqt yoki real vaqtga munosabatlarini o'rganishning turli usullari ilgari suniligan. Ulariga muvofiq asar tilida vaqtga xos ayrim voqeahosdalaming shakllanish imkoniyatlарini tahlil qilish ham alohida poetik munosabatlarni qayd qilish va tayyorlarlikni talab qiladi. Akademik V.V. Vinogradov boshchiligidagi bir guruh olimlari badiy vaqt va badiy asar tilini o'rganish masalasiga alohida bir soha sifatida qarashini taklif qilganlar. Biroq bu borada hali biror bir qat'iy fikrga kelingan emas. Hoziriga qadar badiy tilni o'rganishning yagona mezonlari ishab chiqilgan emas. Shu bo'sh badiy vaqtning badiy tilga munosabati muammosi ham hali hanuz hal qilinmagan.

Badiy vaqt tilishi asarda badiy obrazlilik darajasining kengaytirilgan imkoniyatlarni talab qiladi hamda bu hol badiy til bilan muvofiq insoniyat aloqa tizimi estetik dunyoqarashining alohida ko'rinishi sifatida talqin qilinadi hamda alohida tadqiqotlarga mavzu bo'la oladi.

Bu boroda yangi davr tilshunosligida til va nutq hodisalarini farqlash haqidagi nazariyalarni ham e'tiborga olish lozim. Ungra ko'ra til bevosita kuzatishda berilmagan. U jamiyat a'zolarining ongida mavjud bo'lib, ularning barchasi uchun tayor, umumiy, majburiy bolgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birlıklar va ularning o'zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig'indisidir. Nutq esa, tilning namoyon bo'lishi, ro'yobga chiqishi, vogelanish shakli bo'lib, u bevosita kuzatishda berilgan moddigi qobiqqa ega bo'lgan hodisa. Ushbu nazariya tarafforlari shu o'rinda til birlıklarini nutqning yoki bu ko'rinishida ishlashit qonuniyatlarini imkoniyatlarni chegaralash xususida me'yor kategoriyasini ham ilgari suradilar.

Badiy asar nutq hodisasi sifatida qaralgani bois unda aks etgan voqe-hodisalar taraqqiyotida vaqt, xronika muammosi va tartibini uning til xususiyatlari bilan mutanosiblikda kuzatish ham bevosita asarda obrazlilikning yangi manzaralarini kashf qilishga xiz-

mat qiladi. Biroq biz ko'p hollarda badiy nutq badiy tilning alohida namunasini ekanligini hisobga olmaymiz. Demak, badiy nutqda badiy vaqt va tilning bir ko'rinishi namoyon bo'ladi, xolos.

Chingiz Aytmatovning "Asrغا татулиқ күн" asarida bir inson taqdirdining yoki umumbashary mezonlarda butun insoniyat taqdirdirning eng muhim qirralari, burilish nuqtalari aks etgan bir asrغا teng vaqt mezonlari bir kunkile voqealar rakursida oshib berilganki, ular siqiq qisqa bir vaqt oralig'ida ulkan hayotiy holatlarning izohi uchun imkoniyati yaratgan. Bu borada badiy vaqt badiy tilida so'zlamning, aniqrog'i so'z ma'nolarining transformatsiyasiga asoslanadi. Badiy vaqtning badiy tilga ta'siri tilning semantik-stilistik mezonlari doirasida shakllanadi.

E.S.Aznaurova o'zining tadqiqotlarda shunday xulosaga keladi: "Agar (badiy tilda) semantika so'zning ma'nosini bildirsa, pragmatika uning so'zlovchisi maqsadi, so'zlanish sharoiti va maqsadli nutqning ta'sirchanligi samarasini oshib berishga intildi... So'zning vazifa bajarish imkoniyatlari muallif maqsadiga bo'yundurilganda so'z belgisining to'rt tipi ajratiladi: yadro, periferiya, axboroti va pragmatik semalar". Aznaurova tadqiqotlarda badiy vaqtning lingvopragmatik kontekst muammosi ham nazarida tutilgan. Xususan, u yozadi: "Shunday qilib, lingvopragmatik kontekst bu – nutq janzirining vaqtga tabligan bo'g'indir. Unda faol birliklarning pragmatik mazmuni namoyon bo'lishi uchun kerakli verbal signallar paydo bo'lish zamoni mujassam bo'ladi. Signallar sifatida so'zning ma'no-mazmuni pragmatik komponentining yoki okkazional pragmatik ma shakllanishi jarayonida (ularning eksplitit lisoniy reprezentatsiyasi holatida) kontekstda o'zining kommunikativ-pragmatik parametrlarining o'zini aks ettiruvchi hotllar paydo bo'lishi mumkin."

Pragmatik axborot signalari o'zining verbal reprezentatsiyasidan tashqarida ham bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda pragmatik kontekst ekstralingvistik faktorlarini: "sharoit holati", "fonli" yoki "madanly saviyasi", "zamon va makon" kabilarni ham o'z ichiga oladi. Bunday holatlarda kontekst foni kommunikativ bilimning summasi (mag'zini o'z ichiga olgan holda hamda ma'lumotning barcha bilvosita ko'rinishlarining kodini ochish orqali, bilbobin, ularni aqil dorasi imkoniyatlari va matn til markeralari yoki til signalariidan tashqaridagi presuppozitsiya bazasini ham mujassam qiladi". [1]

Yuqorida keltirilgan fikrlar mujassami barobarida shunday xulosa chiqarish mumkinki, badiy vaqt va ba-

diy asar til alohida tadqiqotlar predmeti bo'la olar ekan, buning uchun quyidagi larni asos qilib keltirish mumkin:

1. Badiy asar yaratilishi jarayoni individual ijd bilan bog'liq, ya'nini u ijodkor talanti, shaxsliq qobiliyatini, uning ijodiy g'oyasi va badiy tafakkurining hamda badiy asar yaratilayotgan makon va zamoni mevasi. Badiy asar alohida inson ijodiy faoliyatining o'sha davrdagi faoliyatini mevasi sifatida hali umumxalq tili, abadiy til doirasiga kirmaydigan so'z va so'z ma'nosini orqali g'oyalarini ham qamrab oladi. Bu hol badiy asar arxitektonikasi ijodiyligining eng muhim mezonini sifatida belgilanishi lozim.

2. Yangi davr badiy adabiyoti insoniyat jamiyatining ko'zgusi sifatida o'zingin funksional doirasini tubdan o'zgartirgan. Uning avvalgi faqtigina bir davr, zamondagi san'at namunasi sifatidagi funksiyasi badiy adabiyoti funksiyalaridan biriga aylanish qolgan, xolos. Yangi davr badiy adabiyotida keng qamrovi badiy vaqt mezonlari uning ilmiy-pragmatiki uslubi bilan bog'liq holdagi rakurslari paydo bo'lishi uning jamiyatni, ilm-fan va umuman mavjudlik funksiyalarini darajasini g'oyat darajada o'zgartirib yubordi. Xususan, "Sarguzashthoma", "Sayohatnoma" asarlari geografiya, okeanologiya, zoologiya, botanika, biologiya bilan bog'liq kashfiyotlari ni o'zida mujassam qilgani holda nafaqat bu boradagi ma'lum ilmiy g'oyalari, nazariyalarni, balki hali ilmiga nomalum bo'lgan ko'plab gipotezalami ham tarixan diaxon munosabatlarda ijtimoiy arenaga olib chiqdi. Bu borada yana kosmonavtika, fizika, kimyo, jamiyatshunoslik, maishiy, harbiy mavzudligi romanlarda ilgari surilgan g'oya va fikrlarni inobatga olsak, badiy asarda aks etgan badiy vaqt va badiy tilning ijtimoiy ong taraqqiyotidagi o'mi va roli naqdara ulkan ekanligi ma'lum bo'lib qoladi. Qolaversa, hozirgi davrda jamiyatshunoslikka oid juda ko'p hodisalar ham badiy asarda o'z aksini topmoqda.

3. Umumxalq tili biror millat, xalq nomi va saviyasi bilan bog'liq. O'sha xalqning mentaliteti, ilmiylik saviyasi, jahonda tutgan o'rni umumxalq tilining ichki va tashqi darajasini belgilaydi. Badiy til milliy qobiqlarni xoli hodisa sifatida badiy asarning umuminsoniyat mulki ekanligi bilan asoslanadi. Binobarin, badiy adabiyot umuminsoniyat qadriyatlardan biri sifatida baholanadi. Navoiy, Shekspir, Dante, Pushkin, Servantes kabilamagan dohyona asarlari zamon va makon yoki milliy qobiqlarni tan olmaydi. Badiy asar umuminsoniyat qadriyatiga aylanlar ekan, unda ilgari surilgan g'oyalari, kashfiyotlar butun insoniyat mulki bo'lib qolar ekan, badiy til ham biror xalq til yoki tarixi bilan chegaralardan qolmasligi kerak. Ular insoniyat tarixining deyarli barcha vaqtlariga va jamiyatning barcha qobiqlariga tegishli. Badiy asarning biror xalq tilida, milliy tilda yaratilishi uning tashqi qobiq'ini belgilaydi, xolos.

Bu kabi asoslarga muvofig "badiy adabiyot in'ikosida zamon va badiy til muammosi" degan hodisani alohida fan tarmog'i sifatida o'rganish ob'yekti, predmeti va maqsad-vazifalarini belgilash ham kun tarbidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Har bir xalqning milliy mentaliteti uning madaniyatini, madaniy saviyasi, aniqrog'i, "o'zligining" saviyasi bilan bog'liq. Badiy adabiyot madaniyatning bir ko'rinishi

sifatida uning namoyon bo'lish usullaridan bira va, binobarin, eng muhim usulidir. Har qanday badiy asar umuminsoniyat madaniyat mulki bo'lishi bilan bir qatorda u millatlar orasidagi madaniy, ethnografik, diniy va boshqa xususiy belgilarni bir millatdan ikkinchi millatga o'zlashtirishida eng muhim vosita hamdirki, bu o'rinda asarda aks etgan diaxon yoki sinrxon vaqt oraliqida voqe-a-hodisalar uning mavjudlik belgisi hisoblanadi. Zero, har bir millat va har bir insonning madaniy saviyasi uning tilida namoyon bo'ladи.

Badiy asar lingvopoetikasi, ya'nini unda aks etgan voqe-a-hodisalar va vaqt va makoni, ularning taraqqiyotini lingvistik elementlar bilan ta minlashsha bog'liq til xususiyatlari demakdir. Unga muvofig yuqoridaqgi gipotezalar badiy vaqt va badiy asar tilining mutanosiblik qirralanani o'rganishning xususiyatlari aniqlab oliniganida so'nq ma'lum bo'ladiki, mavzu, real vaqt, badiy vaqt, so'z shakli va uning g'oyasi asarda ma'lum bir shakli (so'z shakli yoki so'zning tovush tarkibi, grammatica va leksik-semantik holatining ham original istifoda qilinishini talab qiladi. Istifoda qilingan til shakllari milliy yoki individual til resurslari imkoniyatida yotadi.

Badiy tilning tasviriy tafsiri qilingan mezonlari asosida tadqiq qilinishi uning barча xususiyatlarini qamrab oladi. Tilning tasviriy ifoda vositalari asarda o'ziga xos shakldi qo'llanishi ijodkoring individual uslubi hisoblanadi. G'oya til shaklida bo'ladи. O'quvchi bu tilni qanday qamrab oladi? Yoki qanday tushunadi? Tushunilishi davomida badiy asar san'at namunasi sifatida o'quvchida kerakli emotsionalni his-tuyg'u yoki psixofiziologik holat uyg'ota oladimi – yo'qmi? Shu holatni yasash uchun ijodkor qanday mavzu, g'oya, shaklni tanlashi va ulariga muvofig qanday til resurslariдан foydalaniши kerak? Asar arxitektonikasi qanday tuzilganda badiy g'oyaning ichchiligi muvaffaqiyati bo'ladи? Xuddi shu holatlar so'sziz badiy asarning muvaffaqiyati zamirida yotadi.

Badiy asar – individual ijd mevusi. Binobarin, ijodkor o'z lug'aviy boyligi doirasida asar arxitektonikasini tuzadi, asar tilini bezash, shakllantirish uchun yangi lingvopoetik vositalar yaratish mobaynida original badiy-tasviriy vositalarga murojaat qiladi, tilning lug'aviy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Asarda so'zlarining adabiy shaklini istisnoli bузiz ko'rishatish ijodkorga mualif yoki qahramonning individual qalllo manzaralar, psixologik kechinmalari mundurijasini olib berishga xizmat qiladi. Xususan, Angliya modernizm adabiyoti otasi J.Joysning "Uliss" romanida bi inson taqdiri jamiyat taqdingga aylanlar ekan, uning bir kunlik taqdiri uzbil olingan holda ko'statlidi. Binobarin, qahramonlar monologi bayon qilinlar ekan, so'z, frazalar uzbil qoyilladi, gaplar tumtaroq, yarimta-yurimta shakllarda beriladi, ayrim bandlar fagaqt nuqtalar bilan berilgan. Bundan maqsad qahramon ongida yuz berayotgan psixologik jarayonlarning aniq fotokopiyasini ta'minlashdan iborat edi.

Hayot hamisha ko'p qirrali. Bir xil muhitda har kim nisbatan har xil yashashi, bira ikkinchisiga o'xshamas ka, his-tuyg'u orttirib borishi tabii. Yozuvchi yaratadigan tasvirlarda yuqoridaqgi omillar bilan birgalikda ana shu xususiy hayot tajribalari, dunyoqarash, voqealilikka munosabat, simpatiya-antipatiya, ideal, etik-este-